Francisco Morcillo Ibáñez (ed.)

V Congreso de Neohelenistas de Iberoamérica

Mundo Neogriego y Europa: contactos, diálogos culturales

Νεοελληνικος κοσμος και Ετρωπη: διαλογοι και πολιτισμικες σχεσεις

Valencia, 25-26 de Octubre de 2013

V CONGRESO DE NEOHELENISTAS DE IBEROAMÉRICA

Mundo Neogriego y Europa:
contactos, diálogos culturales

Νεοελληνικος Κοσμος και Ευρωπη:
Διαλογοι και πολιτισμικες σχεσεις

V CONGRESO DE NEOHELENISTAS DE IBEROAMÉRICA

Mundo Neogriego y Europa:
contactos, diálogos culturales

Νεοελληνικος Κοσμος και Ευρωπη:
Διαλογοι και πολιτισμικες σχεσεις

Editor:
Francisco Morcillo Ibáñez

GRANADA
2015
Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos

© Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos
ISBN: 978-84-95905-70-3

ÍNDICE

Prólogo 11

Ιδεολογικές επιβιώσεις της ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον ισπανικό κόσμο 13
Ι. Κ. Χασιώτης

Ανατρεπτικές αφηγήσεις της παιδικής ηλικίας: Το παιδί και το κέλυφος 43
Σοφία Ιακωβίδου

Η εκμάθηση της ελληνικής ως ξένης γλώσσας στην Ισπανία: Περιπτώσεις διαγλωσσικής επίδρασης ανάμεσα στα νέα ελληνικά και τα ισπανικά 53
Μαρία Ανδριά [Maria Andria]

Η συμβολή της εθνικής ευεργεσίας στον εκσυγχρονισμό της νεοελληνικής εκπαίδευσης με την εισαγωγή ευρωπαϊκών προτύπων στη διάρκεια του 19ου και αρχές του 20ου αιώνα 69
Κουτουξιάδου Αικατερίνη

Μια καινούρια πρόταση διδασκαλίας του ελληνικού πολιτισμού 85
Alicia Villar Lecumberri

Seferis ante la crisis europea: Una lectura de «Primavera d.C.» 95
Joan Frederic Calabuig Calvo

Τα ποιήματα που "μυρίζουν μυτζήθρα": η αντίληψη της ελληνικής λογοτεχνίας σε σχέση μέ τη γαλλική στην αλληλογραφία του Σεφέρη με την αδελφή του 109
Maila García Amorós

Romiosyne, la solución de Yannis Ritsos al problema de la identidad griega y del papel de Grecia en Europa 119
Juan José Tejero

Ρομαντικές και αντιθετικιστικές απηχήσεις στο ποιητικό έργο της Σαπφούς Λεοντιάδος: Μια πρώτη προσέγγιση 125
Λουίζα Χριστοδουλίδου

La realidad histórica en *El mendigo* de Andreas Karkavitsas 139
Mª Salud Baldrich López

La idea de Bizancio en la producción escrita de Eduardo Aunós Pérez (1894-1967). The idea of Byzantium in the written production of Eduardo Aunós Pérez (1894-1967) 149
Encarnación Motos Guirao

Constantinopla: del saqueo al perdón 1204-2014 165
María Isabel Cabrera Ramos

La Esperanza en el Retorno en las canciones de muerte griegas
The Hope in the Return on the Greek Songs of death 189
Rosario García Ortega

Nikolaos Laskaris and the beginning of the end for adaptation "to our customs" in the context of the translation of French comedies 205
Constantina Georgiadi

Un poeta maledetto ad Atene: Napoleon Lapathiotis 213
Maria Caracausi

Identidad europea y civilización minoica: una pareja modernista 221
Helena González Vaquerizo

La consagración de la obra narrativa de K. E. Tsirópulos: *Escila and Caribdis*
The Recognition of the Narrative works of K.E. Tsiropulos: *Escila and caribdis* 237
Ana Isabel Fernández Galvín

Haydée: la belleza y el drama de la Grecia cautiva en *El Conde de Montecristo*, de Alejandro Dumas 247
Raquel Pérez Mena

Η Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών της Ιβηρικής Χερσονήσου και της Λατινικής Αμερικής σε συνάρτηση με το μέλλον των νεοελληνικών σπουδών σήμερα στην Ευρώπη 257
Καθηγητής Κ. Α. Δημάδης

Movimiento de protesta a favor de Chipre a través de la prensa española y francesa de Salónica (1931) 263
Matilde Morcillo Rosillo

O Salvador Costanzo και το περιοδικό "Il Siciliano" 275
Francesco Scalora

De una epopeya del Renacimiento al teatro cretense. Tasso Cervantes y Jortatsis 297
Olga Omatos Sáenz

El crucero universitario por el Mediterráneo (1933). *Cartes de Navegar* (1935) de Guillem Díaz-Plaja. La etapa griega 309
Salvador Martín Montenegro

El Viaje de Grecia de Jean Moréas: lugar de encuentro de la cultura europea 335
José Vela Tejada

Maneras de autoestimar tu situación a través del otro. Poesía griega sobre la guerra civil española 351
Virginia López Recio

Primeros ecos de la Revolución griega en España: Alberto Lista y el filohelenismo liberal conservador español 369
Dimitris Miguel Morfakidis Motos

Palabras de clausura 395

Ο SALVADOR COSTANZO ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ "IL SICILIANO"

Francesco Scalora
Πανεπιστήμιο του Παλέρμο-Ιταλία

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το 1860 ο Don Salvador Costanzo δημοσιεύει στη Μαδρίτη το *Manual de literatura griega.* Το πρώτο ενδιαφέρον του Costanzo για την ελληνική λογοτεχνία και γενικά για τον πολιτισμό της Νεώτερης Ελλάδας δεν γεννάται στην Ισπανία. Το 1837 ο Salvatore Costanzo ίδρυσε στο Παλέρμο το περιοδικό *Il Siciliano*. Μια εξέταση του περιοδικού αυτού μου επέτρεψε να διαπιστώσω ότι σ' αυτό περιέχονται διάφορα σχετικά με τα ιστορικά γεγονότα της Νεώτερης Ελλάδας και με τον Αγώνα της για την Ανεξαρτησία κείμενα. Δεν είναι αυτή η μοναδική μαρτυρία του ενδιαφέροντος των Σικελών διανοούμενων για την Ελλάδα. Μια συστηματική μελέτη των εφημερίδων και των περιοδικών που εκδόθηκαν στη Σικελία κατά το πρώτο ήμισυ του ΙΘ΄ αιώνα, δείχνει ότι υπάρχει στη Σικελία ένα σημαντικό ενδιαφέρον για τη Νεώτερη Ελλάδα, το οποίο έχει την αφορμή του στο έντονο φιλελληνικό πνεύμα που χαρακτηρίζει κατά την ίδια περίοδο το ευρωπαϊκό πολιτιστικό περιβάλλον.

ABSTRACT

In 1860 Don Salvador Costanzo publishes his *Manual de literatura griega* in Madrid. But Costanzo's interest in Greek literature and Modern Greek culture does not originate in Spain: in 1837 he had founded the journal *Il Siciliano*. Examining this paper I discovered some articles related to the historical events of Modern Greece and to its Struggle for Independence. These articles are not the sole evidence that Sicilian intellectuals had developed an interest in Greece; after a systematical analysis of Sicilian newspapers and periodicals of the first half of the 19th century, I discovered a concern regarding modern Greece that has its origin in a strong philhellenic spirit which in this period characterizes not only Sicily, but the whole European cultural scene.

Λεξεις κλειδια: Salvador Costanzo, Σικελία, Νεώτερη Ελλάδα, Φιλελληνισμός, *Il Siciliano*.

Key words: Salvador Costanzo, Sicily, Modern Greece, Philhellenism, *Il Siciliano.*

«Si coltivi adunque dagl'italiani ogni letteratura forestiera, s'imparino da loro le lingue delle altre nazioni, se ne studiino le usanze, ed i costumi, ma tutto ciò per poterne ritrarre utilità all'uopo, e non mai per isnaturare il proprio carattere servilmente imitando, e perdendo ogni vanto di originalità». Σύμφωνα με τις αρχές αυτές, στις 20 Ιουνίου 1837 ο Salvatore Costanzo εγκαινιάζει το πρώτο τεύχος του περιοδικού του με τίτλο *Il Siciliano. Giornale di scienze, letteratura, e belle arti*. Από τη θέση του ιδρυτή, διευθυντή και εκδότη του δεκαπενθήμερου περιοδικού, ο Salvatore Costanzo υπογραμμίζει στο *Proemio* το ενδιαφέρον του ως προς

τη λογοτεχνία, τις γλώσσες και τα έθιμα των διάφορων Ευρωπαϊκών χωρών[1]. Μοιραία, μόλις δύο χρόνια μετά, η κατευθυντήρια γραμμή που ακολουθούσε το περιοδικό, έτσι όπως την είχε χαράξει ο νέος τότε ιδρυτής του, θα έχει ως συνέπεια την ποινική δίωξή του, που θα τον αναγκάσει από λίγους μήνες να ζητήσει καταφύγιο σαν πολιτικός πρόσφυγας, καταρχήν στη Μάλτα (1839), ώσπου να καταλήξει, ύστερα από μια σύντομη παραμονή στην Αλγερία και στο Γιβραλτάρ, στην Ισπανία, και συγκεκριμένα στη Μαδρίτη (1842), όπου και θα παραμείνει οριστικά για το υπόλοιπο της ζωής του. Εδώ ο φιλελεύθερος και άσπονδος εχθρός του καθεστώτος των Βουρβόνων Salvatore Costanzo παράγει κατά τη διάρκεια των χρόνων ένα σημαντικό αριθμό συγγραμμάτων πολιτικού και λογοτεχνικού περιεχομένου στην καστιλιάνικη γλώσσα, που θα ορίσουν διά παντός την τύχη του στην Ισπανία, αφήνοντας στη σκιά σχεδόν εντελώς τη φιλολογική δραστηριότητα, την οποία ο ίδιος είχε αναπτύξει προηγουμένως στη σικελική πρωτεύουσα.

Δεν είναι πρόθεσή μου να προσφέρω τώρα, σε τούτο το συλλογικό τόμο, μια συνολική παρουσίαση του έργου του Salvatore Costanzo στο γενικό πλαίσιο των φιλολογικών και ιδεολογικών συζητήσεων στη σικελική πρωτεύουσα κατά το πρώτο ήμισυ του ΙΘ΄ αιώνα. Η έρευνά μου θα περιοριστεί αντίθετα σε μια πρώτη εξέταση του φιλολογικού περιβάλλοντος στη Σικελία, μέσα στο οποίο διαμορφώνεται η προσωπικότητα του Costanzo, και θα συγκεντρωθεί πάνω στο αρκετά γνωστό, ανάμεσα σε μερικούς τουλάχιστον νεοελληνιστές, έργο του, που εκδόθηκε στη Μαδρίτη το 1860 με τίτλο *Manual de literature griega, con una breve noticia acerca de la literature Greco-cristiana, De los griegos che pasaron a Italia cuando los turcos se apoderaron de Constantinopla, y de la lengua y literature de la Grecia moderna. Escrito por Don Salvador Costanzo, Establ. Tipog. De Don Francisco de P. Mellado, calle de Santa Teresa, núm. 8*.

Αφήνοντας προς στιγμή την πολιτιστική και εκδοτική δραστηριότητα του Salvatore Costanzo στην Ισπανία, και για την οποία παραπέμπω στη μελέτη της Ana Tobío Sala*, Salvatore Costanzo, Intermediario de cultura*[2], θεωρώ απαραίτητο να σκιαγραφήσω αρχικά και εν συντομία τη μορφή του Costanzo σε σχέση με το πνευματικό περιβάλλον της Σικελίας του πρώτου μισού του ΙΘ΄ αιώνα. Θα έχω έτσι τον τρόπο να υπογραμμίσω τα στοιχεία που δείχνουν ότι το περιβάλλον, μέσα

[1] Η προσοχή του στρέφεται κυρίως προς την αγγλική λογοτεχνία: «Ed ora, che comincia per avventura a distendersi un certo gusto per le cose inglesi, […] noi reputiamo savio consiglio parlare anche della letteratura di quella nazione, […] né tralasceremo di noverare i sommi pregi, e i difetti della novella scuola inglese portato ad eccellenza dallo smisurato genio di lord Byron […]» (Costanzo 1837, *Proemio*).

[2] Πρβ. (Tobío Sala 2000) και (Tobío Sala 2012). Η Ana Tobío Sala σκιαγραφεί ένα ιδιαίτερα πλούσιο βιβλιογραφικό και βιογραφικό προφίλ του Salvatore Costanzo, υπογραμμίζοντας κυρίως το ρόλο του ως μεσολαβητή ανάμεσα στην Ιταλία και την Ισπανία του ΙΘ΄ αιώνα.

στο οποίο ωριμάζει και αρχίζει τη φιλολογική δράση του ο Salvatore Costanzo, έδινε ήδη εκείνα τα χρόνια σημαντική προσοχή στα ιστορικά γεγονότα που διαδραματίζονταν στη σύγχρονη και κοντινή Ελλάδα, καθώς και στη λογοτεχνική παραγωγή της χώρας. Θα παραθέσω έτσι μερικά στοιχεία που δείχνουν ότι το *Manual de literatura griega* –πρώτο εγχειρίδιο της νεοελληνικής λογοτεχνίας που εκδόθηκε στην Ισπανία– θα μπορούσε να θεωρηθεί όχι μόνο σαν το αποτέλεσμα της δραστηριότητας του συγγραφέα στην Ισπανία και των σχέσεων που ανέπτυξε εκείνα τα χρόνια, όπως θα αναφέρω στη συνέχεια, με τον Juan Valera ή με τους άλλους ελληνιστές της εποχής, αλλά σαν τον ώριμο καρπό μιας ευαισθησίας και μιας προσοχής που ήδη είχε διαμορφωθεί στη Σικελία στα χρόνια της νεότητάς του.

Με αυτή την έννοια, το περιοδικό *Il Siciliano*, που ως ένα σημείο θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν την τελευταία μαρτυρία της λογοτεχνικής δράσης του Costanzo στη Σικελία[3], αντιπροσωπεύει ταυτόχρονα το χώρο μέσα στο οποίο βρίσκει έκφραση το ενδιαφέρον, που εκφράζεται μέσα από τις ίδιες κατευθυντήριες γραμμές του περιοδικού, για τα γεγονότα που διαδραματίζονταν στη σύγχρονη Ελλάδα. Την άποψη αυτή ενισχύουν και οι τεκμηριωμένες σχέσεις του Costanzo με λόγιους και προσωπικότητες της σικελικής πρωτεύουσας, που εκείνα τα χρόνια ασχολούνται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο με τα νεοελληνικά πράγματα.

Ο Salvatore Costanzo γεννήθηκε στο Παλέρμο το 1804[4]. Το 1833 τον βρίσκουμε ανάμεσα στους ιδρυτές του *Gabinetto di Lettura* [Αναγνωστήριο] του Παλέρμο.

[3] Το τελευταίο τεύχος του περιοδικού εκδόθηκε στις 23 Φεβρουαρίου 1838 (έτος Β΄, αριθ. 23, σύμφωνα με ό, τι αναφέρι η Ana Tobío Sala), τρείς μέρες μετά τη σύλληψη του διευθυντή του. Πρβ. (Tobío Sala 2000, 30, υποσημείωση 29). Στην Εθνική Βιβλιοθήκη "Biblioteca Regionale Centrale A. Bombace" του Παλέρμο υπάρχουν τα εννέα πρώτα τεύχη του έτους 1837 (το τελευταίο έχει ημερομηνία 15 Δεκεμβρίου 1837, έτος Α΄, αριθ. 9). Αν λάβουμε υπόψη μας πως το αντίτυπο με ημερομηνία 15 Ιανουαρίου 1838 φέρει πάνω δεξιά την ένδειξη *έτος Β΄, αριθ. 2*, τότε λείπει από τη Βιβλιοθήκη το πρώτο τεύχος του δευτέρου έτους, με ημερομηνία 1 Ιανουαρίου 1838. Στη συλλογή της Βιβλιοθήκης το περιοδικό ολοκληρώνεται με την έκδοση της 1 Φεβρουαρίου 1838, *έτος Β΄, αριθ. 3*· δεν μπόρεσα έτσι να δω και να ελέγξω το τεύχος το οποίο η Ana Tobío Sala αναφέρει ως τελευταίο, και που θα έπρεπε να φέρει, ορθότερα, την ένδειξη *έτος Β΄, αριθ. 4*.

[4] Για μια λεπτομερή βιογραφία του Salvatore Costanzo παραπέμπω ακόμα μια φορά στη μελέτη της Ana Tobío Sala. Πρβ. (Tobío Sala 2000, 21-22). Ο πρώτος στην Ιταλία που ασχολήθηκε με την λογοτεχνική δραστηριότητα του Costanzo, με επίκεντρο κυρίως το μεταφραστικό του έργο, ήταν ο Eugenio di Carlo, στο άρθρο του *Ευτυχία του Lamennais στην Σικελία*. Ο Di Carlo ορίζει με ακρίβεια τη χρονιά γέννησης του Salvatore Costanzo, και, παρόλο που δεν αναφέρεται στη λογοτεχνική δραστηριότητα του στο Παλέρμο, τον παρουσιάζει σαν πρόσωπο ιδιαίτερα γοητευμένο από τις φιλελεύθερες και δημοκρατικές ιδέες του Lamennais, και σαν εκδότη του περιοδικού *Il Siciliano*. Ο Di Carlo δεν παραλείπει επίσης να τονίσει τις φιλίες του Costanzo με άλλες προσωπικότητες της σικελικής πρωτεύουσας, με τις οποίες, όπως θα δούμε, ασχολούμαι στην παρούσα έρευνα. Πρβ. (Di Carlo 1954, 353-355).

Από ένα άρθρο του, που δημοσιεύθηκε στο *Giornale delle Scienze, Lettere ed Arti per la Sicilia*, μαθαίνουμε πως ήταν αυτός που πρότεινε την ίδρυση ενός *Gabinetto di Lettura* στο Παλέρμο, έχοντας σαν παράδειγμα την ήδη εδραιωμένη ύπαρξη του στην Κατάνια[5]. Ο σκοπός είναι σαφής: «non potendo ognuno aversi l'agio di acquistare le opere più recenti ed importanti, od i fogli letterari più rinomati, che vengono a mano a mano in luce, le pubbliche biblioteche non potendo sempre trovarsi pronte al comun servigio, si sono nei più colti e civili paesi di Europa fondati Gabinetti di Lettura, in cui possono venire a leggere o studiare tutte le persone colte e gentili in quelle ore del giorno, che meglio lor piaccia»[6]. Αρχικά η πρωτοβουλία αυτή του Costanzo δεν χαίρει πλήρους αποδοχής από τους πνευματικούς κύκλους στο Παλέρμο. Σύντομα όμως ο Emerico Amari, ο Δούκας του Serradifalco, και ο Βαρώνος Vito D'Ondes Reggio, Πρίγκιπας της Trabia, θα τον ενθαρρύνουν στην προσπάθειά του. Τον Αύγουστο του 1833 οι ίδιοι αυτοί αναγγέλλουν στο περιοδικό *Cerere* την ίδρυση του *Gabinetto di Lettura* στο Παλέρμο, το οποίο τελικά άνοιξε με κάποια καθυστέρηση τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Η συνεργασία του Amari και του Βαρώνου D'Ondes Reggio σπρώχνει, τα αμέσως επόμενα χρόνια, και άλλες γνωστές προσωπικότητες του Παλέρμο να γίνουν μέλη του *Gabinetto*. Πράγματι, ανάμεσα στους ιδρυτές συναντάμε τον Federico Malvica, Πρίγκιπα του Granatelli, τον Emmanuele Viola, Πρίγκιπα της Scordia, τον Agostino Gallo και πολλούς άλλους[7].

Το *Gabinetto di Lettura* του Παλέρμο είχε ως στόχο όχι μόνο τη δημιουργία ενός κοινού χώρου ανάγνωσης βιβλίων, εφημερίδων και περιοδικών, στα οποία οι περισσότεροι δεν είχαν εύκολα πρόσβαση λόγω της ακριβής τους τιμής, όπως αναφέρει και ο Costanzo. Τα *Gabinetti di Lettura*, που άνοιγαν τότε σε πολλές σικελικές πόλεις[8], λειτουργούσαν και σαν «escuela noscturna para la alfabetizacion y recalificacion profesional de los trabajadores»[9], ως τόπος δηλαδή όπου καλλιεργούνταν οι δημοκρατικές ιδέες, τις οποίες επέκριναν οι

[5] Ο Costanzo παίρνει για παράδειγμα την Κατάνια. Στην Κατάνια το πρώτο *Gabinetto di Lettura* ιδρύεται το 1827. Πρβ. (Costanzo 1839, 25-26).

[6] Την ίδια αυτή τάση προς την εκλαΐκευση και τη διάδοση του πολιτισμού τη συναντάμε και στο *Προοίμιο* του περιοδικού *Il Siciliano*.

[7] (Costanzo 1839, 29-30).

[8] Ο Costanzo σημειώνει την έλλειψη μιας παρόμοιας κατάστασης στη Μεσσίνα. Πρβ. (Costanzo 1839, 34). Στην πραγματικότητα στη Μεσσίνα το *Gabinetto di Lettura* ιδρύεται στο τέλος του 1839. Ο ίδιος ο Costanzo στο τέλος του άρθρου του δείχνει ότι γνώριζε την πιθανή ίδρυσή του στο μέλλον (Costanzo 1839, 34). Σχετικά με το *Gabinetto Letterario*, βλ. *Leggi fondamentali e Statuti addizionali del Gabinetto letterario di Messina*, Μεσσίνα, Tipografia Capra 1840, και (Consolo 1997-1998).

[9] (Tobío Sala 2000, 23)

αρχές της εποχής σαν φιλελεύθερες και εχθρικές απέναντι στο σκοταδιστικό και αντιδραστικό καθεστώς των Βουρβόνων[10]. Διαφαίνεται έτσι, μαζί με τη λογοτεχνική δραστηριότητα του Costanzo, και ο πολιτικός του προσανατολισμός. Πρέπει να υπογραμμίσουμε πως για τους διανοούμενους της εποχής, και ιδιαίτερα για τους Σικελούς διανοούμενους, η λογοτεχνική δραστηριότητα και ιδιαίτερα η ποίηση είναι στενά συνδεδεμένες με την πολιτική τους ιδεολογία, η οποία εκείνα τα χρόνια εμπνέεται από φιλελεύθερες και δημοκρατικές αρχές, που αντιστέκονται στο ισχύον καθεστώς, μέσα στο γενικό πνεύμα της Ιταλικής Παλιγγενεσίας[11].

Η προσωπικότητα του Salvatore Costanzo ξεχωρίζει την τρίτη δεκαετία του ΙΘ΄ αιώνα εξαιτίας μιας φαινομενικά φιλολογικής μόνο έριδας, με αντικείμενο το ρομαντικό κίνημα στο νησί. Στη Σικελία κατά το πρώτο ήμισυ του ΙΘ΄ αιώνα παρουσιάζονται δύο λογοτεχνικές τάσεις, ο Ρομαντισμός και ο Κλασικισμός. Ο Ρομαντισμός, που αρχικά αναπτύχθηκε στο ανατολικό κομμάτι του νησιού, με περισσότερα μικροαστικά στοιχεία και μακριά από τα όργανα της βουρβονικής διακυβέρνησης της πρωτεύουσας, αποδέχεται τις νέες ρομαντικές τάσεις, που εδώ και μια δεκαετία πια εμφανίζονται σε όλη την Ιταλία και την Ευρώπη. Στο Ρομαντισμό προσχωρούν οι Ιακωβίνοι διανοούμενοι του νησιού, οι οποίοι, ωθούμενοι από φιλελεύθερο και δημοκρατικό πνεύμα, στοχεύουν στη διάδοση της μάθησης ακόμα και στα πιο χαμηλά κοινωνικά στρώματα –όπως είδαμε ήδη με την ίδρυση των *Gabinetti di Lettura* σε όλο το νησί (το πρώτο όντως ιδρύεται στην Κατάνια[12])– και τρέφουν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις ξένες λογοτεχνίες,

[10] Η ιστορία της Βουρβονικής Σικελίας άρχισε το 1734 όταν ο Κάρολος των Βουρβόνων κατάκτησε τις Δύο Σικελίες, που μέχρι τότε ήταν κάτω από την αυστριακή κυριαρχία. Αυτή η περίοδος τελειώνει το Ιούλιο 1860, όταν, μετά την αποστολή των Χιλίων και την υποχώρηση του βουρβονικού στρατεύματος, αρχίζει η κυβέρνηση του Giuseppe Garibaldi, που θα επιφέρει στην προσάρτηση της Σικελίας με το Βασίλειο της Ιταλίας (1861). Ο λαός της Σικελίας δεν δέχτηκε ποτέ ευχαρίστως τη βουρβονική παρουσία στο νησί. Το 1810 ο Φερδινάνδος Γ΄ υποχρεώνεται να παραχωρήσει το Σύνταγμα, και από το 1812 μέχρι το 1816 εγκαθίσταται μια καινούρια κυβέρνηση αποτελούμενη από Σικελούς προύχοντες. Μόνο μετά το Συνέδριο της Βιέννης η Σικελία επιστρέφει στους Βουρβόνους, και δημιουργείται το Βασίλειο των Δύο Σικελιών, από την ένωση του Βασιλείου της Σικελίας και του Βασιλείου της Νάπολης. Το καινούριο Βασίλειο είχε πρωτεύουσα τη Νάπολη και αναφερόταν επίσης και ως Βασίλειο της Νάπολης. Ο βασιλιάς ήταν ο Φερδινάνδος Α΄ των Δύο Σικελιών. Η σύσταση του Βασιλείου των Δύο Σικελιών και η κατάργηση του Συντάγματος του 1810 προκαλεί κινήματα αντίστασης, που στις 15 Ιουλίου 1820 πυροδοτούν την εξέγερση. Η δράση του επαναστατικού κινήματος διαρκεί λίγους μήνες, και στα τέλη του 1820 στη Σικελία αποκαταστάθηκε η μοναρχία. Το 1848 στο Παλέρμο ξέσπασε μια λαϊκή εξέγερση, και ακόμα το 1853, το 1856 και 1860, όταν φτάνει στη Σικελία ο Giuseppe Garibaldi. Βλ. (Cingari 1977, 1-83), (Recupero 1989, 39-85), (Romeo 1950), (Renda 1977, 183-297) και (Falzone 1965).

[11] Πρβ. (Maurici 1898), (Maurici 1905) και (Mandalà 1960).

[12] Αναφορικά προς τον πολιτισμό της Κατάνια εκείνων των χρόνων, βλ. (Musunarra 1858-

κατά κύριο λόγο την αγγλική και τη γαλλική. Η δεύτερη τάση, ο Κλασικισμός, που έχει ως ισχυρό του όπλο τις μεταφράσεις των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων, του Ευριπίδη, του Λυσία, του Μόσχου και του Βίωνα, υποτιμά το ρομαντικό ύφος και θεωρεί τους ρομαντικούς από πολιτικής πλευράς εχθρούς της Ιταλίας και των Βουρβόνων[13]. Ο Costanzo φυσικά συμπεριλαμβάνεται στους οπαδούς της πρώτης τάσης, του Ρομαντισμού. Οι προθέσεις και οι θέσεις του, όπως προκύπτουν από την ίδρυση του *Gabinetto di Lettura* στο Παλέρμο και από το εκδοτικό πρόγραμμα του περιοδικού του *Il Siciliano*, είναι σαφείς.

Ο σημαντικότερος εκπρόσωπος του Ρομαντισμού στη Σικελία είναι ο Felice Bisazza (1809-1867)[14], ο οποίος το 1833 εκδίδει στη Μεσσίνα, από το τυπογραφείο Pappalardo, ένα δοκίμιο με τίτλο *Del Romanticismo*. Οι στοχασμοί του αυτοί πάνω στο κίνημα του Ρομαντισμού επηρεάζονται όμως πολλές φορές τόσο πολύ από την κλασική του μόρφωση, ώστε να καταλήγουν να βρίσκονται πιο κοντά στα πιστεύω του Κλασικισμού παρά σε κείνο του Ρομαντισμού.

Πρόκειται όμως για μια μόνο επιφανειακή αντίθεση, αν λάβει υπόψη του κανείς πως στις συνθέσεις των ποιητών της εποχής παρατηρείται μια συνεχής αμφιταλάντευση ανάμεσα στην κλασικιστική έκφραση, που συνδέεται και με τη μόρφωση των ίδιων των λόγιων –σχεδόν όλοι τους είναι άριστοι γνώστες της αρχαίας ελληνικής και λατινικής γλώσσας και γραμματείας– και το ρομαντικό ύφος, που το υπαγορεύουν οι λογοτεχνικές τάσεις της εποχής και που στρέφεται προς μια λυρική ποίηση, πολιτικά και ηθικά στρατευμένη, και με προσφιλές αντικείμενο την πατριωτική θεματολογία.

Ο Costanzo απαντά το 1835 στο δημοσίευμα του Bisazza, το οποίο προκάλεσε πολλές αντιδράσεις στους πνευματικούς κύκλους του νησιού, εκδίδοντας στο Τράπανι, από το τυπογραφείο του Giovanni Modica e C., ένα διάλογο σε οκτάστιχα με τίτλο *Il Poeta Romantico*. Η θέση του Costanzo είναι σαφής και η κριτική, που κατά το πλείστον ο ίδιος ασκεί πάνω στους ρομαντικούς-κλασικιστές, ανάμεσά τους και στον Bisazza, έχει να κάνει κυρίως με την υιοθέτηση, από πλευράς τους, στα ποιητικά έργα ρομαντικής έμπνευσης, της πολύ αγαπητής στους κλασικιστές της εποχής αρχής της μίμησης. Ο Salvatore Costanzo συνιστά μια λογοτεχνική παραγωγή ως επί το πλείστον συνδεδεμένη με τις νέες αγγλικές ή γαλλικές φιλολογικές τάσεις και ελεύθερη από κάθε στείρα μίμηση των αρχαίων συγγραφέων. Στη συνέχεια, ο Salvatore Barbagallo Pittà απαντά στον Costanzo

1859, 80-89).

[13] Πρβ. (Emmi 2009) και (Finocchiaro Chimiri 1985).

[14] Ο Felice Bisazza αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς λόγιους του σικελικού πολιτισμού του ΙΘ΄ αιώνα, και ξεχωρίζει για την ποσοτικά όχι ευκαταφρόνητη ποιητική του παραγωγή. Αναφορικά με τη δραστηριότητα του στη Μεσσίνα, βλ. (Tosti 1921). Βλ. τώρα και τον πρόσφατο συλλογικό τόμο *Felice Bisazza. Poeta e letterato messinese*, Μεσσίνα, EDAS 2008.

μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Stesicoro*, του οποίου είναι και ο διευθυντής, με ένα άρθρο υπό τον τίτλο *Il Poeta Romantico*, στο οποίο υπερασπίζει τις θέσεις του Bisazza[15]. Ο Costanzo θα απαντήσει ακόμα μια φορά στον Barbagallo Pittà, κατά τη διάρκεια του ίδιου έτους, με ένα σύγγραμμα που φέρει τον τίτλο *Risposta ad un articolo dello Stesicoro contro il Poeta Romantico*, που εκδόθηκε αυτή τη φορά στο Παλέρμο, από το τυπογραφείο του *Giornale Letterario*[16]. Η όλη έριδα θα βρει διέξοδο με τα λόγια του Pietro Lanza, Πρίγκιπα της Scordia, ο οποίος, πάντα το 1835, θα εκδώσει, καταρχήν στο περιοδικό *Stesicoro* της Κατάνιας, ένα άρθρο με τίτλο *Sulla disputa classico-romantica*, και ύστερα σε αυτοτελή έκδοση στο Παλέρμο, στο τυπογραφείο του *Giornale Letterario*, υπό τον τίτλο *Risposta ad un articolo dello Stesicoro contro il Poeta Romantico /Dialogo di Salvatore Costanzo*[17].

Όπως είναι εύκολα κατανοητό, απουσιάζει από την έρευνά μου αυτή η λεπτομερής εξέταση των συζητήσεων γύρω από το ρομαντικό κίνημα στη Σικελία. Όλα αυτά που ειπώθηκαν μέχρι στιγμής έχουν κυρίως σκοπό να σκιαγραφήσουν σε γενικές γραμμές την προσωπικότητα του Salvatore Costanzo σύμφωνα με τις πιο σημαντικές φάσεις της πολιτικής και πολιτιστικής του δραστηριότητας στη Σικελία, και να επισημάνουν τα ονόματα μερικών λόγιων, που πρωταγωνιστούσαν την εποχή εκείνη στην πνευματική σκηνή του νησιού και είχαν στενές επαφές με το συγγραφέα μας[18].

Ας αφήσουμε για την ώρα την τρίτη δεκαετία του ΙΘ΄αιώνα στη Σικελία και ας εστιάσουμε την προσοχή μας στο πιο σημαντικό για μας ζήτημα, δηλαδή εκείνο της έκδοσης του *Manual de literatura griega* από τον Salvatore Costanzo το 1860 στη Μαδρίτη.

[15] Πρβ. (Barbagallo Pittà 1835). Το άρθρο, που δημοσιεύθηκε ανωνύμως, είναι στην πραγματικότητα έργο του Salvatore Barbagallo Pittà (Κατάνια, 1804 – Κατάνια, 1837), ιδρυτή του *Stesicoro* το 1835 (του γνωστού περιοδικού της εποχής που κυκλοφορεί μέχρι τον Ιούλιο του 1836), αρχηγού της συνωμοσίας εναντίον των Βουρβόνων, και πρωτεργάτη της εξέγερσης που ξέσπασε στην Κατάνια τον Ιούλιο του 1837. Πρβ. (Sansone 1890, 152-169), σχετικά με τα γεγονότα του 1837 στην Κατάνια, και (Naselli 1931), αναφορικά με την δραστηριότητα του *Stesicoro*.

[16] Πρβ. (Costanzo 1835)

[17] Πρβ. (Lanza 1835a) και (Lanza 1835b). Μια κριτική του συγγράμματος του Πρίγκιπα της Scalea θα δημοσιευθεί στις *Effemeridi Scientifiche e Letterarie per la Sicilia* (αριθ. 575 του 1835, 195-196).

[18] *Il Siciliano*, για παράδειγμα, παρά τις εν λόγω έριδες, θα φιλοξενήσει μερικά άρθρα του Felice Bisazza, που, εκτός των άλλων, γράφει για τη σύγχρονη Ελλάδα και πέντε συνθέσεις σε στροφές, οι οποίες δημοσιεύονται αντίστοιχα σε αυτόνομες συλλογές του ίδιου συγγραφέα, κατά το πρώτο ήμισυ του ΙΘ΄ αιώνα.

Σύμφωνα με τον καθ. Μόσχο Μορφακίδη[19], οι κοινωνικές και πολιτιστικές συνθήκες της Ισπανίας, και ιδιαιτέρως η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1857 (*Ley Moyano*) – που όριζε τη διδασκαλία των λατινικών και των αρχαίων ελληνικών, συνδέοντας την εκμάθηση της γλώσσας με τη διδασκαλία της λογοτεχνίας μέσα από τη χρήση κατάλληλων εγχειριδίων– ώθησαν τον Costanzo να συγγράψει το *Manual de la literatura griega*[20].

Στο εγχειρίδιο του Costanzo, αν αφήσουμε το μεγάλο μέρος που είναι αφιερωμένο στην ελληνική λογοτεχνία –ξεκινώντας από την προομηρική ποίηση μέχρι τη λογοτεχνία που χρονολογικά οριοθετείται από την πτώση της Κωνσταντινούπολης και τον ερχομό των βυζαντινών λόγιων στην Ιταλία– μόνο εικοσιπέντε σελίδες περίπου (οι σελίδες 479-501), από τις 524 σελίδες που συνολικά απαριθμεί, είναι αφιερωμένες στη νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία. Πιο συγκεκριμένα, οι σελίδες 479-501 εξετάζουν τη νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία, ενώ όσες υπολείπονται, μέχρι τη σελίδα 504, χαρακτηρίζονται από μια πιο γλωσσολογική προσέγγιση από τη στιγμή που επικεντρώνονται περισσότερο στην αναγνώριση των διαφορών μεταξύ των αρχαίων και των νέων ελληνικών.

Είναι λοιπόν χρήσιμο σε αυτό εδώ το σημείο να διερωτηθούμε ποιο ήταν το επίπεδο γνώσης της νεοελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας στην Ισπανία μέχρι το 1860, έτος δημοσίευσης του *Manual de la literatura griega* του Salvatore Costanzo. Στην ερώτηση αυτή απαντά η Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, η οποία σε μια μελέτη της του 1997 συγκέντρωσε στοιχεία που μαρτυρούν τις πρώτες εκδηλώσεις ενδιαφέροντος από τους Ισπανούς για τα νεοελληνικά[21].

[19] Ο καθ. Μόσχος Μορφακίδης (Πανεπιστήμιο Γρανάδας) το Μάιο του 2012 έκανε στο Πανεπιστήμιο του Παλέρμο, στα πλαίσια των σεμιναρίων που οργανώνονται για το Διδακτορικό Πρόγραμμα *Filologia e cultura Greco-latina e Storia del Mediterraneo antico*, μία ανακοίνωση με τον τίτλο *La filologia greca nella Spagna del XIX secolo e la letteratura bizantina e neogreca nel Manual di Salvador Costanzo*. Σκοπός της ανακοίνωσης ήταν να παρουσιάσει το έργο του Costanzo σε σχέση με την κατάσταση των ελληνικών και νεοελληνικών σπουδών στην Ισπανία του ΙΘ΄αιώνα, προσδιορίζοντας τα πιθανά ισπανικά πολιτικό-πολιτισμικά κίνητρα και τις λογοτεχνικές επιρροές, που ώθησαν το λόγιο από το Παλέρμο να συγγράψει το εγχειρίδιο της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας.

[20] Αναφορικά με το ισπανικό ενδιαφέρον για την ελληνική φιλολογία από τον Μεσαίωνα μέχρι το τέλος του ΙΗ΄ αιώνα, βλ. (Gil Fernandez 1981, 187-227). Σχετικά με τις ελληνικές σπουδές στην Ισπανία του ΙΘ΄ αιώνα, πρβ. (Apraiz 1874). Για τις μεταφράσεις των έργων της κλασικής, βυζαντινής και χριστιανικής ελληνικής λογοτεχνίας στην Καταλονία, τη Βαλένσια και τις Βαλεαρίδες νήσους, πρβ. (Segalá y Estalella 1916, 8-20). Είναι χρήσιμο να προσθέσουμε ακόμα πως ο Costanzo είναι συγγραφέας του *Manual de literatura latina con una breve noticia de la literatura latino-cristiana, y un catálogo bibliográfico de las obras y los escritores, reunidos pro Grenovio y Grevio en sus voluminosas colecciones, para que sirva de complemento a toda la historia de la literatura clásica, contenida en este manual y en el de literatura griega*, που δημοσιεύθηκε στη Μαδρίτη το 1862, δύο χρόνια αργότερα από το *Manual de la literatura griega*.

[21] Πρβ. (Hatsigueorguíu de Hassiotis 1997, 407-408 και εξής).

Οι πρώτες εκδηλώσεις ενδιαφέροντος για τη Νεώτερη Ελλάδα, όπως ήταν αναμενόμενο, παρουσιάζονται στην Ισπανία, όπως και σε όλη την Ευρώπη, με το ξέσπασμα του Αγώνα για την Ελληνική Ανεξαρτησία: «este interés aparece sobre todo en la publicaciones de la novellas y poemas románticos inspirados en la dominación turca y en la Revolución de 1821»[22].

Πρόκειται για γνωστούς συγγραφείς της εποχής, όπου ανάμεσα τους μερικοί ξεχωρίζουν σαν μεταφραστές γαλλικών ή αγγλικών έργων, ενώ άλλοι έχουν ζήσει για πολλά χρόνια εξόριστοι ή πολιτικοί πρόσφυγες στη Γαλλία ή τη Μεγάλη Βρετανία: «por eso también las muestras literarias de filohelenismo espanol de aquel period podríamos considerias como prolongación de las influencias francesa y británica (y sobre todo de Víctor Hugo y Lord Byron) en la Espana romantica»[23]. Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση του Juan Valera y Alcalá Galiano (1824-1905), μια από τις πιο σημαντικές προσωπικότητες της Ισπανίας του ΙΘ΄ αιώνα, που ξεχωρίζει για τις πρώτες μεταφράσεις νεοελληνικών ποιητικών κειμένων στα ισπανικά[24].

Σύμφωνα με την Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, ήταν ο ίδιος ο Juan Valera, φίλος και συνεργάτης του Costanzo, που επηρέασε το μέρος του *Manual de la literatura griega* που αναφέρεται στη νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία[25]. Ο συγγραφέας, σε αυτές τις σελίδες του εγχειριδίου, παραθέτει μεταξύ άλλων τις εύστοχες και θετικές παρατηρήσεις του Valera για την Ελλάδα στα μέσα του ΙΘ΄ αιώνα, σε αντίθεση με τις αρνητικές αξιολογήσεις του Edmond About, σχετικά

[22] (Hatsigueorguíu de Hassiotis 1997, 407). Από την ίδια μελέτη (υποσημείωση 2) αναφέρω τις ακόλουθες βιβλιογραφικές ενδείξεις: (Díaz-Plaja 1967, 98 και εξής) και (Hasiotis 1969, 50-54). Για την πληροφόρηση στην Ισπανία σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση, πρβ. περιστασιακές αναφορές του (Gil Novales 1975, 169 n. 61, 290, 699, 709, 705 n. 60).

[23] (Hatsigueorguíu de Hassiotis 1997, 407).

[24] Πρβ. (Hatsigheorghiu Hasioti 1976). Το πρώτο έργο που μετέφρασε ο Juan Valera είναι το γνωστό *Πουλάκι* που αποδίδεται στον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Ο Valera το μετέφρασε κατά την περίοδο της παραμονής του στη Νάπολη, μεταξύ 1848 και 1850. Πρβ. (Hatsigueorguíu de Hassiotis 1997, 408). Σχετικά με την παραμονή του Valera στη Νάπολη και τις συνθήκες μέσα στις οποίες ο ισπανός λόγιος αρχίζει να μαθαίνει τη νεοελληνική γλώσσα υπό την επίβλεψη του έλληνα λόγιου Κωνσταντίνου Ευθυμιάδη, πρβ. (Hatsigheorghiu Hasioti 1976, 269-271).

[25] Σχετικά με το εγχειρίδιο του Costanzo και ένα λαϊκό ηπειρώτικο τραγούδι με τίτλο *El amante hechizado*, που έκανε την εμφάνιση του μεταφρασμένο στα ισπανικά για πρώτη φορά –αν και δεύτερο στη σειρά εμφάνισης, μετά το *Πουλάκι*, μεταφρασμένο από τον Valera– το 1860 στο προαναφερόμενο εγχειρίδιο, η Χατζηγεωργίου-Χασιώτη επισημαίνει πως «en esta historia de la literatura griega –que debe de ser probablemente también la primera escrita en espanol– se encuentren además algunas informaciones elementares sobre la lengua griega moderna y la production filológica neoellénica existente hasta el momento. Todas estas informaciones fueron proporcionales a Costanzo por su amigo y colaborador Valera». (Hatsigueorguíu de Hassiotis 1997, 408).

με την πνευματική και φιλολογική πρόοδο των Ελλήνων της εποχής, οι οποίες εμφανίζονται το 1854 στο βιβλίο του *La Grèce contemporaine*[26].

Αυτή είναι λοιπόν σε γενικές γραμμές η κατάσταση σχετικά με την παρουσία της Νεώτερης Ελλάδας, της γλώσσας και της λογοτεχνίας της, στην πνευματική ζωή της Ισπανίας κατά το πρώτο ήμισυ του ΙΘ΄ αιώνα[27].

Ερευνώντας εδώ και μερικά χρόνια την παρουσία της Νεώτερης Ελλάδας στη λογοτεχνική παραγωγή της Σικελίας κατά το πρώτο ήμισυ του ΙΘ΄ αιώνα[28], μπόρεσα να διαπιστώσω πως στο νησί, την τρίτη δεκαετία του ΙΘ΄ αιώνα, παρατηρείται ένα αρκετά έντονο ενδιαφέρον για το κίνημα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας, όπως δείχνουν ποιητικά έργα με θέμα τη Νεώτερη Ελλάδα και τους ήρωες του Αγώνα. Με αυτό συνδέεται, όπως θα δούμε, και μια αρχική περιέργεια για τη λογοτεχνική παραγωγή των Ελλήνων. Ο Costanzo, πρωταγωνιστής στο πνευματικό περιβάλλον της εποχής στη Σικελία, υποστηρίζει το εν λόγω λογοτεχνικό κίνημα σε τέτοιο σημείο, ώστε να δεχτεί στο περιοδικό του δύο κείμενα αυτού του είδους.

Η πορεία προς την ελευθερία, που ξεκίνησε, όπως είναι γνωστό, στην Ελλάδα το 1821, υποστηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από την Ευρωπαϊκή διανόηση, η οποία, υποκινούμενη από έντονο φιλελληνικό πνεύμα, παρακολουθεί την εξέλιξη των γεγονότων με ζωηρή συμμετοχή, μέσα στο κοινό πλαίσιο της Παλιγγενεσίας και της εθνικής εξέγερσης.

Σχετικά με τον ιταλικό φιλελληνισμό, είναι αξιοσημείωτο ότι ο Αγώνας για την Ελληνική Ανεξαρτησία και η Ιταλική Παλιγγενεσία είναι φαινόμενα σχεδόν ταυτόχρονα, με παράλληλες εξελίξεις, που, παρά τις αδιαμφισβήτητες διαφορές τους, χαρακτηρίζονται από αλληλεπίδραση και αλληλεγγύη[29]. Και οι δύο χώρες προβάλλουν σ' αυτή την ιστορική συγκυρία ανάλογες διεκδικήσεις για εθνική ανεξαρτησία και πολιτική ενοποίηση. Για αυτούς τους λόγους ο ιταλικός φιλελληνισμός διαφέρει από τα ανάλογα κινήματα των υπολοίπων ευρωπαϊκών χωρών, και κατά συνέπεια η συγγραφή ποιημάτων και κειμένων με θέμα την απελευθέρωση της Ελλάδας για τους Ιταλούς διανοούμενους δεν ήταν απλά μόδα ή οίστρος αλλά πατριωτική ανάγκη[30].

[26] Πρβ. (Costanzo 1860, 492-500) και (Hatsigueorguíu de Hassiotis 1997, 416-417).

[27] Παραπέμπω πάντα στη μελέτη της (Hatsigueorguíu de Hassiotis 1997) για μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα. Για το σύνολο της ισπανικής λογοτεχνικής παραγωγής γύρω από τη σύγχρονη Ελλάδα και τη λογοτεχνική της παραγωγή, βλ. τη βιβλιογραφία που επιμελήθηκε ο Μ. Μορφακίδης (Morfakidis 1998).

[28] Στην πραγματικότητα η έρευνά μου, ξεκινώντας από το 1821, χρονιά οπού ξεκινά η Ελληνική Επανάσταση, φτάνει μέχρι το 1868, χρονιά όπου ξεσπά στην Κρήτη το επαναστατικό κίνημα για την απελευθέρωση του νησιού.

[29] Βλ. (Birtachas 2012, 416).

[30] Βλ. (Tsolkas 2004, 45).

Οι διανοούμενοι αυτοί, συμμετέχοντας με τη λογοτεχνική τους δραστηριότητα στη δημιουργία του νέου ενωμένου Ιταλικού κράτους, βρήκαν στην Ελλάδα και στην Ελληνική Επανάσταση ένα παράδειγμα, τη σπίθα που θα άναβε τη φλόγα της εθνικής ιταλικής εξέγερσης. Κατά αυτήν την έννοια, ο Ελληνικός Απελευθερωτικός Αγώνας έχει την αξία ενός πολιτικού πρότυπου, γίνεται σημείο αναφοράς και σύγκρισης για την αντίστοιχη κατάσταση της Ιταλίας[31].

Οι λόγιοι και οι λογοτέχνες της Σικελίας, που βρίσκεται κάτω από τη βουρβονική κυριαρχία, δείχνουν παρόμοιο ενδιαφέρον για την Ελληνική Επανάσταση και ιδιαίτερη ευαισθησία και προσοχή για τα ιστορικά γεγονότα της σύγχρονης Ελλάδας και το πολιτισμό της.

Είναι γνωστό ότι η πρώτη ιταλική μετάφραση της *Ιστορίας των Νεοελληνικών γραμμάτων* του Ιακωβάκη Ρίζου-Νερουλού[32] εκδόθηκε το 1842 στη Σικελία, στο Παλέρμο, με επιμέλεια του Benedetto Saverio Terzo[33], με βάση τη δεύτερη έκδοση του έργου που είχε δημοσιευθεί στη Γενεύη το 1828 με επιμέλεια του Jean Humbert. Ο ίδιος ο Terzo είχε ανακοινώσει την πρόθεσή του να μεταφράσει την *Ιστορία* δέκα χρόνια πριν, το 1832, στον τέταρτο τόμο των *Effemeridi Scientifiche e Letterarie per la Sicilia*, με μία επιστολή που απευθυνόταν στον κύριο D. Federico Malvica[34], συνιδρυτή, μαζί με τον Salvatore Costanzo, του *Gabinetto di Lettura* στο Palermo.

Η έρευνά μου ξεκίνησε ακριβώς από τις *Effemeridi Scientifiche e Letterarie per la Sicilia* (ένα περιοδικό που κυκλοφόρησε στο Παλέρμο από το 1832 και του οποίου συντάκτες υπήρξαν ο Ferdinando Malvica, Πρίγκιπας του Granatelli, ο Vincenzo Mortillaro και ο Antonio Di Giovanni Mira), με την εξέταση των τόμων της τρίτης και τέταρτης δεκαετίας του ΙΘ΄ αιώνα. Ανακάλυψα μία σειρά άρθρων από μελετητές που ενδιαφέρονταν για τον ελληνικό πολιτισμό. Τα άρθρα αυτά έχουν σχέση κυρίως με ιταλικές μεταφράσεις της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας, αλλά παρουσιάζουν επίσης μεγάλο ενδιαφέρον για θέματα που αφορούν τη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας.

Οι *Effemeridi* δεν είναι η μοναδική μαρτυρία που μας φανερώνει το ενδιαφέρον της Σικελίας για την Ελλάδα. Υπάρχει κι ένα άλλο περιοδικό που πρωτοδημοσιεύθηκε στο Παλέρμο το 1823 από τον Vincenzo Mortillaro, το *Giornale di Scienze, Letteratura ed Arti per la Sicilia*, το οποίο περιέχει πολλά

[31] Κατά τον Niccolò Tommaseo η Ιταλία και η Ελλάδα ήταν «due popoli privilegiati da Dio nella gloria e nel dolore». Βλ. (Ciampini 1945, 598).

[32] Ιακωβάκη Ρίζου-Νερουλού, *Cours de littérature greque moderne, donnè à Genève par Jakovaki Rizo-Nerulos,* Genève 1827.

[33] (Rizo Nerulòs 1842).

[34] (Terzo 1832).

και διάφορα άρθρα που γράφτηκαν από διανοούμενους της Σικελίας πάνω στο ίδιο θέμα. Το στοιχείο αυτό αποδεικνύει τη μεγάλη συμμετοχή των Σικελών λόγιων σε ζητήματα που αφορούσαν τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους, τα ήθη και τα έθιμά του, καθώς και τη λογοτεχνική παραγωγή της σύγχρονης Ελλάδας.

Θεώρησα λοιπόν σκόπιμο να προχωρήσω σε μια συστηματική εξέταση των σικελικών περιοδικών και εφημερίδων του πρώτου μισού του ΙΘ΄ αιώνα[35].

Στα άρθρα που μελέτησα το ενδιαφέρον για την Ελλάδα ακολουθεί δύο διαφορετικούς άξονες: την επιθυμία εντοπισμού των ριζών του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού στη Νεώτερη Ελλάδα και το ενδιαφέρον για την εξωτερική πολιτική της σύγχρονης Ελλάδας.

Μία άλλη πτυχή του πολιτιστικού ενδιαφέροντος για την Ελλάδα αφορά αρκετά ποιήματα που έχουν ως θέμα τους τον Μάρκο Μπότσαρη, τον Κωνσταντίνο Κανάρη, τον Λάμπρο Τζαβέλα και τους άλλους ήρωες του 1821. Πράγματι, τα γεγονότα και οι πρωταγωνιστές της Επανάστασης εμπνέουν τον ποιητικό οίστρο των Σικελών διανοούμενων, οι οποίοι συχνά τους παρομοιάζουν με τους ήρωες της αρχαίας Ελλάδας.

Φυσικά όλοι αυτοί οι λόγιοι γνωρίζουν τα ελληνικά ιστορικά γεγονότα, όπως μας πληροφορούν οι ίδιοι, χάρη στην *Ιστορία της αναγεννήσεως της Ελλάδος* του F. Pouqueville[36], ένα βιβλίο που δημοσιεύθηκε κι αυτό στο Παλέρμο το 1833, σε τρεις τόμους[37]. Πρόκειται πιθανότατα για την πρώτη ιταλική έκδοση του βιβλίου αυτού, αφού μια άλλη μετάφραση θα δημοσιευθεί στο Μιλάνο αρκετά αργότερα (1854)[38].

Στη συνέχεια παρουσιάζω έναν κατάλογο, όπου με χρονολογική σειρά εκθέτω τις πιο σημαντικές, κατά την άποψή μου, μελέτες καθαρά ιστορικού-λογοτεχνικού χαρακτήρα, διμοσιευμένες στη Σικελία από το 1822 μέχρι το 1838:

-Giuseppe Crispi, *Corso di studi teorico e pratico per la lingua greca,* Παλέρμο, Presso Lorenzo Dato 1822.

-G. B., «Cenni storici sulla letteratura de' Greci moderni», I, *Giornale di Scienze, Letteratura ed Arte per la Sicilia* 188 (1824), 107-155.

-G. B., «Cenni storici sulla letteratura de' Greci moderni», II, *Giornale di Scienze, Letteratura ed Arte per la Sicilia* 194 (1824), 49-67.

[35] Βλ. (Tagliavia 1900).

[36] Βλ. (Pouqueville 1824).

[37] Βλ. (Pouqueville 1833).

[38] Βλ. (Pouqueville 1854).

-[X], «Un giro in Atene», *Gazzetta di Sicilia. Giornale politico e letterario* I. 11 (1828).

-Benedetto Saverio Terzo, «Al S. D. Federico Malvica, [Sul Corso di letteratura greca moderna di Giacomo Rizo Nerulòs]», *Effemeridi Scientifiche e Letterarie per la Sicilia* 147 (1833), 109-111.

-[X], *Storia della guerra per la Indipendenza della Grecia*, scritta dal Sig. F. Pouqueville, tradotta dal francese e divisa in due parti. Prima edizione siciliana, 3 τόμοι, Παλέρμο, Tipografia Eredi Abbate 1833.

-[X], «Delle fanariote, o dame greche di Costantinopoli. Articoli estratti dal "Corso di letteratura greca moderna" di Giacomo Rizo Nerulòs tradotto dall'ab. Benedetto Saverio Terzo», *Passatempo per le dame* I. 6 (1833), 41-43.

-Federico Malvica, «Fasti della Grecia nel XIX secolo. Poesie Liriche del prof. Antonio Mezzanotte», *Effemeridi Scientifiche e Letterarie per la Sicilia* 309 (1833), 60-81.

-Othon, «Lettera di Ottone I, Re della Grecia al prof. Mezzanotte», *Effemeridi Scientifiche e Letterarie per la Sicilia* 348 (1834), 90-91.

-Giuseppe La Farina, «Atene rinata. Ode», *Spettatore Zancleo*, II. 15 (1834), 118.

-Giuseppe La Farina, «Il Primo Giugno MDCCCXXXV [Sopra Ottone I, Re della Grecia]», *Spettatore Zancleo* III. 3 (1835), 169-170.

-[X (Mons. Giuseppe Crispi?)], «Atene rinata. Ode tradotta dal greco moderno», *Effemeridi Scientifiche e Letterarie per la Sicilia* 575 (1835), 203-206.

-Felice Bisazza, «Atene che parla al Re Ottone», *Passatempo per le dame* III. 24 (1835), 190.

-Felice Bisazza, *Inno cantato dal Gran Sacerdote nella chiesa dei Greci S. Nicola di Messina il primo Giugno M. DCCC. XXXV. Per la fausta ricorrenza dell'anniversario e della maggioranza di Ottone Primo Re della Grecia. Scritto per ordine del Signor Giorgio Kilian Console di S. M. Ellenica. Parole di Felice Bisazza da Messina*, Μεσσίνα, Stamperia di Tommaso Capra all'insegna di Maurolico 1835.

-Nicolò Cirino, «A S. R. M. Ottone di Baviera Re della Grecia. Versi di Niccola Cirino», σε *Alcuni sciolti di Niccola Cirino,* Παλέρμο 1833. (Το ποιήμα δημοσιεύθηκε πάλι στο περιοδικό *Imparziale* I. 59 (1836), 2-3, και στο *Giornale di Scienze, Letteratura ed Arte per la Sicilia* 2033 (1836), 48-68, μεταφρασμένο στα ελληνικά από τον Giuseppe Crispi).

-Felice Bisazza, «Atene al Re Ottone», σε *Opere*, τόμος B, Μεσσίνα, Tipografia Ribera 1874, 293. (Πρωτοδημοσιεύθηκε το 1836).

-Felice Bisazza, «La morte di Abele», σε *Opere*, τόμος A, Μεσσίνα, Tipografia Ribera 1874, 193. (Πρωτοδημοσιεύθηκε το 1836).

-Giuseppe Borghi, «La battaglia di Navarino. Inno», σε *Liriche*, Παλέρμο, Tipografia e Legatoria Roberti 1836, 144-148, και στις *Effemeridi Scientifiche e Letterarie per la Sicilia* 590 (1836), 33-35.

-Salvatore Costanzo, «Irene o la vergine di Scio di Giuseppe Ruffo de Spucches», *Il Siciliano* I. 9 (1837), 46-47.

-Giuseppe Ruffo de Spucches, «Irene o la vergine di Scio», *Giornale di Scienze, Letteratura ed Arte per la Sicilia,* 2344 (1836), 186-187.

-Giuseppe Ruffo de Spucches, «Costantino Canaris», *Il Siciliano,* II. 11 (1838), 13.

Όπως μπορεί κανείς να παρατηρήσει, ο αριθμός των δημοσιευμάτων δείχνει ένα συστηματικό και όχι περιστασιακό ενδιαφέρον για τη Νεώτερη Ελλάδα.

Όπως είδαμε, η προσωπικότητα του Salvatore Costanzo ξεχωρίζει στο πνευματικό περιβάλλον του νησιού, στο οποίο συμμετέχει ενεργά. Σε στενή σχέση με ένα μεγάλο μέρος από τους λόγιους και διανοούμενους, που γράφουν για τη Νεώτερη Ελλάδα από διάφορες οπτικές γωνίες, ο ίδιος φιλοξενεί στο περιοδικό του δύο κείμενα πάνω στο ίδιο αυτό θέμα. Στο πρώτο, με τίτλο *Irene o la vergine di Scio*, ο Costanzo κάνει μια σύντομη κριτική παρουσίαση του ύμνου που είχε συνθέσει ο μόλις είκοσι ετών Giuseppe Ruffo de Spucches, Δούκας του Caccamo, και αναφέρει μερικές στροφές από το κλάμα «di una bella vergine greca desolata per la perdita dello sposo morto a Scio guerreggiando per l'ellenica libertà»[39].

Το δεύτερο κείμενο κάνει την εμφάνισή του στο περιοδικό *Il Siciliano* ακριβώς ένα μήνα μετά[40]. Πρόκειται πάντα για μια σύνθεση του Giuseppe Ruffo de Spucches, ύπο τον τίτλο *Constantino Canaris*, δημοσιευμένο για πρώτη φορά στο περιοδικό του Costanzo, και κατόπιν σε αυτοτελή έκδοση το 1838, πάντα στο Παλέρμο, από το τυπογραφείο Pedone, και ταυτόχρονα το ίδιο έτος στο *Giornale*

[39] Πρβ. (Costanzo 1837, 46). Η σύνθεση δημοσιεύεται για πρώτη φορά στο *Giornale di Scienze, Letteratura ed Arte per la Sicilia* (αριθ. 2344 του 1836, 186-187), και κατόπιν δημοσιεύεται σε αυτοτελή έκδοση το 1837, από το Τυπογραφείο του *Giornale Letterario*. Επανεμφανίζεται κατόπιν στη συλλογή *Poesie* του ίδιου του Ruffo de Spucches, που δημοσιεύθηκε στην Φλωρεντία, από το Τυπογραφείο Barbera, το 1892 (σελ. 32), αναφέροντας σε υποσημείωση την ημερομηνία της πρώτης αυτοτελούς δημοσίευσης, το 1837.

[40] Πρβ. (Ruffo de Spucches 1838).

di Scienze, Letteratura e Arte per la Sicilia (αριθ. 2380, 90-91).

Η ωδή, σε έντεκα στροφές (ABBCAB), αφιερωμένη στον ήρωα της Ελληνικής Επανάστασης Κωνσταντίνο Κανάρη, εξυμνεί τα γεγονότα της Χίου κατά το 1822, όταν ο έλληνας ήρωας, αρχηγός τότε του ελληνικού εμπορικού στόλου, επιτίθεται και κατακαίει τα τουρκικά πλοία μετά από τη σφαγή και την καταστροφή της Χίου, θέμα αυτό που είχε εμπνεύσει την προηγούμενη σύνθεση του Ruffo de Spucches. Παραθέτω το κείμενο της ωδής:

Sollevate le meste cervici,
o non usi ad un libero giorno:
alle vostre tribù fe' ritorno
de l'indomita Psàra il lion,
non s'udì delle trombe vittrici
il clangore e dei timpani il suon?
Qual s'impenna l'augello sovrano
ed al volo i suoi pargoli addestra,
così attolse del Nume la destra
il più prode di vostra tribù,
chi lo atterri, s'è immota la mano
più del sonno dell'uomo che fu?

Di sua gesta qual core alla piena
non balzò? La miserrima Scio
di quel sangue, alfin ulta, nel rio
Inebbriossi che tutto versò
quella tigre esecrata ch'appena
lei nel ruol de' viventi lasciò?

Chi l'ignora? Il Gagliardo, esultate
o figliuoli del proprio coraggio,
al riscatto del vostro servaggio
di novello si cinse valor.
Circoncisi, tremate, tremate,
degli Elleni fu duce il Signor.

È la notte. – Di vaghe scintille
fulgon gli astri e la Bella del ciel;
ma pietosa una nube d'un velo
cupo cupo la Bella coprì.
Salve, e sciolta in purissime stille
ti raccolgan le Suliche un dì.

Fra quell'onde si innoltra non visto
uno schifo, di speme sui vanni:
gozzovigliano gli empî tiranni
su le torri natanti del mar,
e bestemmiano e giuran di Cristo
stolti! Abbattere i figli e l'altar,

Non è solo, al periglio, tributo
Idra manda de' flutti reina,
lieve lieve all'avversa marina
il suo figlio vogando sen va.
Viva il forte! Di gloria il saluto
e l'alloro comune sarà.

Qual rimbomba tre volte fragore
quasi tuon che sgomenta la terra?
Donde parte? Qual bronzo? Qual guerra?
Se accecati gli ha l'ira del Ciel?
Sacri colpi! All'eroe brilla il core:
più non fugge il sovrano vascel.

Ma di fiamma qual vortice orrendo
Rutilante si volve all'Empiro,
qual di morte lugùbre sospiro
di quel bronzo lo scoppio seguì?
Stride, avvampa, trabocca morendo,
polve è ogni uom, che naviglio salì.

Fiamma immensa, tormenti ritorte,
navi, antenne, armi in cener travolte:
inabissa, disperde, dissolve
ciò ch'al foco scampò l'Oceàn.
I tiranni notâr nella morte:
gli chiamai ma risposto non han.

Ove son!.. Fu la quercia percossa
Da la nebbia del fulmin vorace,
vi soffiò l'Aquilone rapace,
sol restonne del fumo l'orror.
Lode a Psàra. Rilutta ogni possa
Quasi rupe di patria l'amor.

Ελπίζω λοιπόν να κατάφερα με την παρούσα ανακοίνωσή μου να δείξω πως το ενδιαφέρον που εκδήλωσε στην Ισπανία ο Σικελός λόγιος Salvatore Costanzo για τα νεοελληνικά πράγματα, δεν ήταν κάτι εντελώς καινούριο. Το ενδιαφέρον αυτό γεννιέται στη Σικελία, για να ωριμάσει αργότερα προφανώς στην Ισπανία, τροφοδοτούμενο από τα ερεθίσματα και από τις ωθήσεις ενός πολιτιστικού περιβάλλοντος, που εκείνα τα χρόνια χαρακτηρίζονταν για το ενδιαφέρον του ως προς την ελληνική γλώσσα και λογοτεχνία.

Βιβλιογραφια

APRAIZ 1874. J. Apraiz, *Apuntes para una historia de los estudios helénicos en España*, Μαδρίτη: Imprenta de J. Noguera.

BARBAGALLO PITTÀ 1835. S. Barbagallo Pittà, «Il poeta romantico», *Stesicoro* I. 6, 214-225.

BIRTACHAS 2012. S. Birtachas, «Solidarietà e scambi ideologico-culturali italo-ellenici in epoca risorgimentale: l'emigrazione politica nelle Isole Ionie e in Grecia» *Mediterranea. Ricerche storiche* 26 [στο διαδίκτυο]. Παλέρμο: Associazione no profit Mediterranea, 2012.

Διαθέσιμο στο διαδίκτυο: http://www.storiamediterranea.it/portfolio/dicembre-2012/

BISAZZA 1874. F. Bisazza, *Opere*, τόμος Γ΄, Μεσσίνα: Tipografia Ribera.

CIAMPINI 1945. R. Ciampini, *Vita di Niccolò Tommaseo*, Φλωρεντία: Sansoni.

CINGARI 1997. G. Cingari, «Gli ultimi Borboni. Dalla restaurazione all'unità», σε *Storia della Sicilia*, τόμος Η΄, Νάπολη: Società editrice Storia di Napoli e della Sicilia, 1-83.

CONSOLO 1996-97. E. Consolo, *Il Gabinetto di Lettura di Messina: democratici, moderati e massoni da La Farina ai Falci (1839-1908)*, Πτυχιακή διατριβή. Έτος 1996/1997. Τμήμα Πολιτικών Επιστήμων, Πανεπιστήμιο της Μεσσίνα.

COSTANZO 1835. S. Costanzo, *Risposta ad un articolo dello Stesicoro contro il Poeta Romantico. Dialogo di Salvatore Costanzo,* Παλέρμο: Tipografia del Giornale Letterario.

COSTANZO 1837. S. Costanzo, «Proemio», *Il Siciliano* I.1, 1-2.

COSTANZO 1839. S. Costanzo, «Sui Gabinetti di Lettura», *Giornale di Scienze, Lettere ed Arti per la Sicilia* 65, 24-34.

COSTANZO 1860. S. Costanzo, *Manual de literatura griega, con una breve noticia acerca de la literatura greco-cristiana. De los griegos que pasaron a Italia cuando los turcos se apoderaron de Costantinopla, y de la lengua y literatura de la Grecia moderna*, Madrid: Establ. Tipog. De Don Francisco de P. Mellado.

COSTANZO1837. S. Costanzo, «Irene o la vergine di Scio di Giuseppe De Spucches Ruffo», *Il Siciliano* I. 9, 46-47.

DI CARLO 1954. E. Di Carlo, «Fortuna di Lammenais in Sicilia (con documenti inediti)», *Rassegna Storica del Risorgimento* 41, 352-356.

DÍAZ-PLAJA 1967. G. Díaz-Plaja, *Introducción al estudio del romanticismo español*, Μαδρίτη: Espasa Calpe.

DRULIA 1974. L. Drulia, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'indépendance grecque 1821-1833. Répertoire Bibliographique,* Αθήνα: Centre de Recherches Néo-Helléniques de la Fondation Nationale de la Recherche Scientifique.

DRULIA 1985. Λ. Δρούλια, «Ο Ελληνικός απελευθερωτικός αγώνας του 1821 και ο ιταλικός φιλελληνισμός», σε *Garibaldi e il filellenismo italiano nel XIX secolo. Convegno di Studi*, Αθήνα: Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο Αθηνών 1985, 31-38.

EMMI 2009. C. Emmi, «Modernità di Dante per i lettori romantici siciliani», σε C. Gurreri - A. M. Jacopino - A. Quondam (επιμ.), *Moderno e modernità. Atti del XII Congresso dell'Associazione degli Italianisti, Roma 17-20 Settembre 2008* [στο διαδίκτυο]. Αναπροσαρμογή του E. Bartoli. Ρώμη: Sapienza Università di Roma, 2009.

Διαθέσιμο στο διαδίκτυο: http://www.italianisti.it/upload/userfiles/files/Emmi%20 Cinzia.pdf

FALZONE 1965. G. Falzone, *Battaglie romantiche e antiromantiche in Sicilia,* Μπολόνια: R. Pàtron.

FINOCCHIARO CHIMIRRI 1985. G. Finocchiaro Chimirri, *Manzoni e le idee romantiche in Sicilia*, Κατάνια: Cooperativa universitaria editrice catanese di Magistero.

GIL FERNÁNDEZ 1981. L. Gil Fernández, *Panorama social del humanismo español (1500-1800)*, Μαδρίτη: Alhambra ed.

GIL NOVALES 1975. A. Gil Novales, *Las sociedades patrióticas (1820-1823): Las libertades de expresión y de reunión en el origen de los partidos políticos*, 2 τόμοι, Μαδρίτη: Tecnos.

HASIOTIS 1969. I. K. Χασιώτης, *Σχέσεις Ελλήνων και Ισπανών στα χρόνια της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη: Τυπ. Ν. Νικολαΐδη.

HATSIGHEORGHIU HASIOTI 1976. Β. Χατζηγεωργίου Χασιώτη, «Ο Juan Valera μεταφραστής νεοελληνικών στιχουργημάτων», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 15, 268-286.

HATSIGUEORGUÍU DE HASSIOTIS 1997. V. Hatsigueorguíu de Hassiotis, «Los primeros contactos de los Españoles con la literatura neogriega», σε M. Morfakidis – I. García Gálvez (επιμ.), *Estudios neogriegos en España e Iberoamerica. II. Historia, Literatura y Tradición. Intervenciones en el I Congreso de Neohelenistas de la Península Ibérica e Iberoamérica*, Γρανάδα: Athos Pérgamos. 407-422.

KORINTHIOS 1990. G. Korinthios, *I liberali napoletani e la Rivoluzione greca (1821-1830),* Νάπολη: Istituto Italiano per gli Studi Filosofici.

LANZA 1835a. P. Lanza (Principe di Scordia), «Sulla disputa classico-romantica», *Stesicoro* I. 9, 89-110.

LANZA 1835b. P. Lanza (Principe di Scordia), *Risposta ad un articolo dello Stesicoro contro il Poeta Romantico. Dialogo di Salvatore Costanzo,* Παλέρμο: Tipografia del Giornale Letterario.

LIAKOS 1995. A. Liakos, *L'unificazione italiana e la Grande Idea. Ideologia e azione dei movimenti nazionali in Italia e in Grecia, 1859-1871*, Φλωρεντία: Aletheia.

LUKATOS 1996. Δ. Λουκάτος, *Ο ιταλικός φιλελληνισμός κατά τον αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας, 1821-1831*, Αθήνα: Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης.

MANDALÀ 1860. C. Mandalà, *La pubblicistica in Sicilia dal 1830 al 1835*, Παλέρμο: U. Manfredi.

MAURICI 1898. A. Maurici, *L'Indipendenza siciliana e la poesia patriottica dell'isola dal 1820 al 1848,* Παλέρμο: A. Reber.

MAURICI. A. Maurici, *La lirica civile in Sicilia nella prima metà del secolo XIX*, Παλέρμο: Tipografia F. Barravecchia e Figlio.

MINOLFI 1837. F. Minolfi, *Intorno ai giornali ed alla odierna cultura siciliana. Cenno di F. Minolfi,* Παλέρμο: Gabinetto tipografico all'insegna di Meli.

MORFAKIDIS 1998. M. Morfakidis, *Bibliografía de estudios neogriegos en español y en otras lenguas ibéricas*, Γρανάδα: Athos Pérgamos.

MUONI 1907. G. Muoni, *La letteratura filellenica nel Romanticismo Italiano*, Μιλάνο: Società Editrice Libraria.

MUSUNARRA 1958-59. C. Musunarra, «La cultura a Catania tra la fine del secolo XVIII e la prima metà del secolo XIX», *Archivio storico per la Sicilia Orientale* 11-12, 80-89.

NASELLI 1931. M. Naselli, «Lo *Stesicoro,* giornale catanese 1835-1836» *Archivio storico per la Sicilia Orientale* 7, 81-90.

PERSICO 1920. E. Persico, *Letteratura filellenica italiana (1787-1870)*, Ρώμη: Tipografia Bondì & C.

POUQUEVILLE 1824. F. C. Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce, comprenant le précis des évènements depuis 1740 jusqu'en 1824*, 4 τόμοι, Παρίσι: Chez Firmin Didot père et fils.

POUQUEVILLE 1824. F. C. Pouqueville, *Storia della guerra per la Indipendenza della Grecia, scritta dal Sig. F. Pouqueville, tradotta dal francese e divisa in due parti. Prima edizione siciliana*, 3 τόμοι, Παλέρμο: Tipografia Eredi Abbate.

POUQUEVILLE 1854. F. C. Pouqueville, *Storia della Rigenerazione della Grecia. Nuova versione illustrata con vignette rappresentanti i principali fatti d'armi, ritratti, ecc*, 3 τόμοι, Μιλάνο: Presso Libreria Ferrario.

RECUPERO 1989. «La Sicilia all'opposizione (1848-74)», σε M. Aymard – G. Giarrizzo (επιμ.), *Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a* oggi, Τορίνο: Einaudi, 39-85.

RENDA 1977. F. Renda, «Dalle riforme al periodo costituzionale 1734-1816», σε *Storia della Sicilia*, τόμος ς΄, Νάπολη: Società editrice Storia di Napoli e della Sicilia, 183-297.

RIZO NERULÓS 1842. G. Rizo-Nerulòs, *Corso di Letteratura greca moderna,* Prima versione italiana, trad. di Benedetto Saverio Terzo, Παλέρμο: Poligrafia Empedocle.

ROMEO 1950. R. Romeo, *Il Risorgimento in Sicilia*, Μπάρι: Laterza.

RUFFO DE SPUCCHES 1838. G. Ruffo De Spucches, «Costantino Canaris. Ode», *Il Siciliano* II. 2, 13-14.

SANSONE 1890. A. Sansone, *Gli avvenimenti del 1837 in Sicilia*, Παλέρμο: Tipografia dello Statuto.

SEGALÁ Y ESTALELLA 1916. L. Segalá y Estalella, *Apuntes para una biblioteca de traductores de obras griegas en Cataluña. Discurso inaugural leído en la solemne apertura del curso académico de 1916 a 1917 ante al claustro de la Universidad de Barcelona*, Βαρκελώνη: Tipografia La Académica.

SPETSIERI BESCHI – LUCARELLI 1989. C. Spetsieri Beschi, E. Lucarelli (επιμ.), *Risorgimento greco e filellenismo italiano: lotte, cultura, arte. Mostra promossa dall'Ambasciata di Grecia e dall'Associazione per lo sviluppo delle relazioni fra Italia e Grecia, Roma, Palazzo Venezia, 25 marzo-25 aprile 1986*, Ρώμη: Edizioni del Sole.

TAGLIAVIA 1900. B. Tagliavia, *Elenco delle pubblicazioni periodiche possedute dalla Biblioteca Nazionale di Palermo disposte alfabeticamente e per soggetti da B. Tagliavia,* Παλέρμο: Stab. Tip. a vapore F.lli Marsala.

TERZO 1832. B. S. Terzo, «Sopra il corso di letteratura Greca moderna di G. Rizo Nerulòs.- Lettera di Benedetto Saverio Terzo al signor Ferdinando Malvica», *Effemeridi scientifiche e letterarie per la Sicilia* 6, 103-109.

TOBÍO SALA 2000. A. Tobío Sala, *Salvatore Costanzo, intermediario de cultura*, Φλωρεντία: Alinea Editrice.

TOBÍO SALA 2012. A. Tobío Sala, «La vision de la literatura italiana en la España del siglo XIX: Salvatore Costanzo», *Lingue e Linguaggi* 8, 99-112.

TOSTI 1921. M. Tosti, *Felice Bisazza e il movimento intellettuale in Messina*, Μεσσίνα: La Sicilia.

TSOLKAS 2004. Ι. Δ. Τσόλκας, *Η Ελληνική Παλιγγενεσία και ο αντίκτυπός της στη λογοτεχνία της Ιταλίας κατά το 19° αιώνα.* Διδακτορική Διατριβή. Τμήμα ιταλικής γλώσσας και λογοτεχνίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών 2004.

Διαθέσιμη στο διαδίκτυο: http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/14565#page/1/mode/2up

TSOLKAS 2007. Ι. Δ. Τσόλκας, «Η σημασία της Ελλάδας στην Ιταλική Παλιγγενεσία και στη φιλελληνική της λογοτεχνία», *Τα Αιτωλικά* 8, 210-219.